Quarterly of Islamic Awakening Studies
Spring 2026. Vol 15. Issue 1
ISSN (Print): 2322-5645- ISSN (Online): 2783-2112
Journal Homepage: https://www.iabaj.ir//

Research Paper

Islamic Awakening and the Formation of a Seven Hundred-Year-Old Civilization in Andalusia

Rouhollah Mohammadali Nejad[*1]
1. Faculty of Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

ARTICLEINFO

PP: 91-114

Use your device to scan and read the article online

Keywords:
Islamic Awakening Andalusia Modern Civilization Quran Monotheism Islamic West

Article History:
Received:
May 24, 2026
Accepted:
May 8, 2026
Published:
May 26, 2026

Abstract

Civilization, as an objective social phenomenon, is the product of an underlying system of thought. Civilizational ideas unify diverse schools of thought under a singular identity, paving the way for the civilization's inception and flourishing. The creation of civilization is one of the most significant functions of the Holy Quran. Grounded in a monotheistic perspective, the Quranic civilizational elements fostered a new Islamic civilization in Al-Andalus; beyond providing fundamental guidelines for scientific advancement, this civilization-through a comprehensive educational framework-cultivated human intellect and understanding. By embracing the teachings of Islam and the Holy Quran, monotheistic currents in the Iberian Peninsula laid the groundwork for a deeply rooted civilization, transforming Al-Andalus into a hub of scientific, intellectual, and philosophical excellence for seven centuries-to the extent that Islamic Al-Andalus became the gateway through which civilization entered Europe. This article examines the intellectual currents prevailing in Spain prior to the Islamic conquest, the evolution of religious thought in the Iberian Peninsula, the story of a grassroots revolutionary movement, and the role of the Islamic awakening in shaping this new civilization in the Islamic West.

Citation: Mohammadali Nejad, R. (2026). **Islamic Awakening and the Formation of a Seven Hundred-Year-Old Civilization in Andalusia**. Journal of Islamic Awakening Studies, 15(1), 91-114

[*] **Corresponding author:** Rouhollah Mohammadali Nejad, **Email:** alinejad@atu.ac.ir
Copyright © 2025 The Authors. Published by basijasatid. This is an open access article under the CC BY license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Extended Abstract

Introduction

The Iberian Peninsula, which today encompasses Spain and Portugal, has a long and eventful history. During the Middle Ages, this region experienced profound political, economic, social, and religious transformations that ultimately paved the way for the emergence of Islamic civilization in Al-Andalus. Before the Islamic conquest, Spanish society faced numerous challenges, including recurring droughts, famine, economic instability, social inequality, religious conflicts, and the dominance of a rigid hierarchical system. The Visigothic ruling elite and Catholic Church exercised considerable political, economic, and religious influence, while widespread corruption, heavy taxation, and religious persecution intensified public dissatisfaction. Furthermore, various intellectual and religious movements, including Arianism, Priscillianism, and Judaism, contributed to the development of monotheistic tendencies and challenged the authority of Trinitarian Christianity. These developments gradually created an intellectual and social environment receptive to the principles of Islam. The emergence of Islamic awakening in the eastern Islamic world, together with the growing influence of monotheistic beliefs in the Iberian Peninsula, provided important foundations for the establishment of a new civilization in Western Europe. The arrival of Muslim forces in 711 CE was therefore accompanied by significant internal political and social transformations, as well as the cooperation of certain local groups. Islamic teachings, emphasizing monotheism, justice, knowledge, tolerance, and human dignity, gradually influenced the intellectual and cultural structure of Andalusian society. Consequently, Al-Andalus developed into a major center of scientific, philosophical, cultural, and intellectual activity for nearly eight centuries and played a significant role in transmitting Islamic knowledge and civilization to Europe. This study examines the intellectual and religious conditions of pre-Islamic Spain, the historical foundations of Islamic awakening, and the processes through which Islamic thought and culture contributed to the formation and flourishing of Andalusian civilization.

Methodology

This study adopts a historical and descriptive-analytical research method to examine the intellectual, religious, political, and social foundations of Islamic awakening and the formation of Islamic civilization in Al-Andalus. The research is based on documentary and library studies, using historical sources, scholarly books, academic articles, and relevant research documents. Data were collected through systematic examination of historical records and secondary sources concerning the Iberian Peninsula before and after the arrival of Muslims in 711 CE. Particular attention was given to the religious movements, political structures, social inequalities, economic conditions, and intellectual developments that shaped the pre-Islamic environment of Spain. The collected information was classified and analyzed through historical interpretation and comparative analysis to identify the factors that facilitated the acceptance and expansion of Islamic teachings. Furthermore, the study investigates the relationship between Islamic principles, including monotheism, justice, knowledge, tolerance, and human dignity, and the subsequent cultural and intellectual developments in Andalusian society. By examining the historical sequence of events and comparing different perspectives presented in the sources, the research seeks to distinguish the internal conditions of the Iberian Peninsula from the external influences associated with the Muslim presence. Finally, the findings are interpreted within a broader historical framework to explain how religious and intellectual transformations contributed to the establishment, continuity, and flourishing of a civilization that lasted for nearly seven centuries.

Results and Discussion

The findings indicate that the emergence and development of Islamic civilization in Al-Andalus resulted from a combination of internal social, political, religious, and intellectual transformations and the influence of Islamic teachings. Before the arrival of Muslims, the Iberian Peninsula experienced considerable instability under Visigothic rule. Religious discrimination, economic inequality, heavy taxation, political corruption, and conflicts between ruling groups and different religious communities weakened social cohesion and increased public dissatisfaction. At the same time, intellectual and religious movements such as Arianism, Priscillianism, and Judaism contributed to the spread of monotheistic ideas and challenged the dominance of official Christianity. These circumstances created an environment in which Islamic principles could gain acceptance among certain segments of society. The findings also demonstrate that the Muslim arrival in 711 CE cannot be understood exclusively as a military event; it occurred within a broader context of

internal political divisions and social developments. The principles of monotheism, justice, knowledge, tolerance, and human dignity gradually influenced the structure of Andalusian society and provided foundations for cultural and intellectual advancement. During the following centuries, Al-Andalus became an important center of scientific research, philosophy, medicine, mathematics, architecture, literature, and education. Its intellectual achievements encouraged interaction among Muslim, Christian, and Jewish communities and facilitated the transmission of knowledge to other parts of Europe. The study further reveals that the continuity of Andalusian civilization depended on political stability, intellectual exchange, institutional development, and the presence of supportive cultural conditions. Overall, Islamic awakening played a significant role in transforming the Iberian Peninsula into a prominent center of medieval civilization, whose scientific and cultural contributions influenced European intellectual development for generations.

Conclusion

The findings indicate that the emergence and development of Islamic civilization in Al-Andalus resulted from a combination of internal social, political, religious, and intellectual transformations and the influence of Islamic teachings. Before the arrival of Muslims, the Iberian Peninsula experienced considerable instability under Visigothic rule. Religious discrimination, economic inequality, heavy taxation, political corruption, and conflicts between ruling groups and different religious communities weakened social cohesion and increased public dissatisfaction. At the same time, intellectual and religious movements such as Arianism, Priscillianism, and Judaism contributed to the spread of monotheistic ideas and challenged the dominance of official Christianity. These circumstances created an environment in which Islamic principles could gain acceptance among certain segments of society. The findings also demonstrate that the Muslim arrival in 711 CE cannot be understood exclusively as a military event; it occurred within a broader context of internal political divisions and social developments. The principles of monotheism, justice, knowledge, tolerance, and human dignity gradually influenced the structure of Andalusian society and provided foundations for cultural and intellectual advancement. During the following centuries, Al-Andalus became an important center of scientific research, philosophy, medicine, mathematics, architecture, literature, and education. Its intellectual achievements encouraged interaction among Muslim, Christian, and Jewish communities and facilitated the transmission of knowledge to other parts of Europe. The study further reveals that the continuity of Andalusian civilization depended on political stability, intellectual exchange, institutional development, and the presence of supportive cultural conditions. Overall, Islamic awakening played a significant role in transforming the Iberian Peninsula into a prominent center of medieval civilization, whose scientific and cultural contributions influenced European intellectual development for generations.

فصلنامه مطالعات بیداری اسلامی

دوره ۱۵، شماره ۱، بهار ۱۴۰۵

شاپا چاپی: ۵۶۴۵-۲۳۲۲

Journal Homepage: https://www.iabaj.ir

مقاله پژوهشی

بیداری اسلامی و شکل گیری تمدن هفتصد ساله در اندلس

روح الله محمدعلی نژاد[۱] – دانشکده معارف دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران

اطلاعات مقاله

شماره صفحات: ۹۱-۱۱۴

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید

واژه‌های کلیدی:

بیداری اسلامی

اندلس

تمدن نوین

قرآن

توحید غرب اسلامی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۵/۰۳/۰۳

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۵/۰۲/۱۸

تاریخ انتشار:
۱۴۰۵/۰۳/۰۵

چکیده

تمدن به عنوان پدیده‌ای عینی و اجتماعی، رهاورد نظام تفکری است که در ورای آن نهفته است. اندیشه‌های تمدن‌ساز، نحله‌ها و مکاتب متنوع را ذیل تشخصی واحد آورده و مقدمهٔ حیات و بالندگی آن را رقم می‌زنند. تمدن‌سازی از مهمترین کارکردهای قرآن کریم است. مؤلفه‌های تمدنی قرآن کریم با رویکردی توحیدی در اندلس موجب شکل‌گیری تمدنی نوین و اسلامی شد که علاوه بر ارائه خطوط اساسی جهت توسعهٔ علمی، با برنامه تربیتی جامع، موجب شکوفایی عقل و ادراک انسان‌ها را فراهم آورد. گرایش‌های توحیدی در شبه جزیره ایبریا با استقبال از آموزه‌های اسلام و قرآن کریم زمینه‌های شکل‌گیری تمدنی ریشه‌دار را پی‌نهاده و اندلس را به مدت هفت قرن در زمینه‌های علمی، فکری و فلسفی به مرجع تمدنی مبدل ساخت تا جایی که اندلس اسلامی دروازه‌ای برای ورود تمدن به اروپا شد. بررسی جریان‌های فکری حاکم براسپانیا پیش از فتح اسلامی، تحول اندیشه‌های مذهبی در شبه جزیره ایبریا، سرگذشت یک جوشش انقلابی مردمی و سهم جریان بیداری اسلامی در شکل گیری تمدن نوین در غرب اسلامی مورد مطالعه در این مقاله است.

استناد: محمدعلی نژاد، روح الله. (۱۴۰۵). **بیداری اسلامی و شکل گیری تمدن هفتصد ساله در انـدلس**. فصـلنامه علمـی مطالعـات بیداری اسلامی، ۱۵(۱)، ۹۱-۱۱۴

[۱] **نویسنده مسئول:** روح الله محمدعلی نژاد، **پست الکترونیکی:** alinejad@atu.ac.ir

مقدمه

شبه جزیره ایبریا که امروزه دو کشور اسپانیا و پرتغال را شامل می‌شود تاریخی کهن و پرحادثه دارد. شبه جزیره ایبریا، واقع در منتهی الیه جنوب غربی قارهٔ اروپا، در جنوب شرقی پرتغال، از شمال و مغرب به اقیانوس اطلس، از شرق به کوهسار پیرنه و از جنوب به دریای مدیترانه محدود می‌باشد. در اصطلاح جغرافیا نویسان، اندلس[۱] نامی است که مسلمانان به تمام شبه جزیرهٔ ایبریا (Iberie) و گاه بخشی از آن اطلاق می‌کردند.[۲] نخستین بار نام اندلس در سال ۹۸ هجری قمری به‌کار برده شد[۳] و به مرور زمان واژهٔ اندلس در هر دوره، فقط به آن حوزه جغرافیایی از شبه جزیره گفته می‌شد که در سلطه مسلمانان بود.

بحران‌های حاصل از جهش ضربان اقلیمی در اسپانیای قرون وسطی، همراه با خشکسالی و قحطی‌های متوالی و بالطبع افت محصولات کشاورزی، بحران‌های شدید اقتصادی و اجتماعی وسیعی را رقم زد که عواقب وخیمی همچون فقر، اغتشاش و ناامنی، از هم پاشیدگی اجتماعی و اضطراب و یأس را در شبهه جزیرهٔ ایبریا به بار آورد. این درحالی بود که نظام طبقاتی اندلس که شرک، فساد و اشرافی‌گری در آن موج می‌زد و به عنوان عناصری جریان ساز، بحران‌های مذهبی را در جامعهٔ اسپانیا دامن زد و پرسش‌گریِ ایشان را از پایگاه‌های مذهبی موجود، در مواجهه با بحران‌های اقتصادی و اجتماعی موجب شد و جریان‌های فکری مختلفی همچون مکتب فکری ادریون، آئین مسیحیت تثلیثیِ کاتولیک، آئین یهود، مکتب پریسیلینیسم، مکتب آریانیسم و در نهایت متأثر از جریان بیداری اسلامی شکل گرفته در مشرق زمین، آموزه‌های تمدنی آئین توحیدی اسلام را در دوره‌های مختلف این منطقه از غرب اسلامی ظهور و بروز بخشید. جریان فرهنگ اسلامی در أندلس متأثر از فرایند انتقال علوم و معارف اسلامی به این دیار و در تعامل با دیگر گرایش‌های مذهبی و جریان‌های فکری یهود و مسیحیت شکل گرفته است.

روش پژوهش در این مقاله، تحلیل تاریخی است. رویکردی که در مقام بررسی مؤلفه‌ها، آموزه‌ها و عناصر اثرگذار بر نظام فکری مردم اندلس در مواجهه با آموزه‌های توحیدی اسلام و به منظور کشف فضای فکری و هندسهٔ معرفتی ایشان است

امروزه به رغم اهتمام پژوهشگران و محققان نسبت به میراث مسلمانان مشرق زمین، مطالعه و بررسی تاریخ و تمدن اسپانیای اسلامی در مقایسه، مغفول مانده و برای زدودن گرد و غبارِ اهمال و نسیان از چهرهٔ بسیاری از یادگارهای تمدن اسلامی در اندلس همچنان به تحقیق و مطالعه هرچه بیشتر نیاز است.

اینکه جریان فرهنگ اسلامی دراندلس بر پایه چه مؤلفه‌هایی شکل گرفته است؟ و چگونه آموزه‌های توحیدی اسلام در فرهنگ مردم شبه جزیره ایبریا نهادینه شد و منجر به میزبانی هفتصدساله ایشان از تمدنی نوین و اسلامی گردید؟ و ثمره حضور دیرپای این تمدن در آن دیار چه بود؟

---

[۱] ـ آندَلس andolos یا آندَلس andalos در اسپانیولی àndàlutia اندلوسیا

[۲] ـ دائرةُ المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر سیدکاظم موسوی بجنوردی، تهران: ۱۳۷۲ش، مدخل اندلس، ج۱۰، ص۳۲۳

[۳] ـ عبدالله ناصری طاهری، همان

اگر بخواهیم تحول اندیشه‌های مذهبی را در شبه جزیره ایبریا طی قرون وسطا دریابیم، باید مسأله را از گسترش مسیحیت در شبه جزیرۀ ایبریا پی گرفت که ـ پس از یکدوره اعتقادات شرک‌آمیز در این منطقه ـ با همان مشکلاتی مواجه بود که در آسیا و آفریقا پیش روی خود داشت. مسیحیت که در آن زمان، اقلیت ناچیزی از مردم شبه جزیره را تشکیل می‌داد این‌بار می‌بایست خود را به محیطی تحمیل کند که حوادث فجیع سایر نقاط مغرب زمین را از سر نگذرانده بود بلکه، به طور کلی از نوعی انسجام و ثروت مادی و معنوی خاص خود برخوردار بود. تاریخ افکار و اندیشه‌ها در شبه جزیرۀ ایبریا طی قرون وسطا شاهد حرکاتی آونگ وار بوده است. لذا در این منطقه به موازات انتشار اعتقادات مبتنی بر مسیحیت، شاهد فرقه‌های ارتدادی دیگری همچون جریان‌های فکری وسیع ادریون، که خود فرقه‌های گوناگون و ناهمگنی را در بر می‌گرفت و آمیزه‌ای از سنت‌های کهن تا مکاشفه‌های جدید به‌شمار می‌رفت و مکتب پریسیلین (پریسیلینیسم) و مکتب آریوس (آریانیسم) هستیم که همراه با افکاری مبالغه آمیز و یکسویه و برخوردار از طرفدارانی خرَد گرا در این تلاش با مسیحیت کاتولیک رقابت داشته‌اند. یهود نیز که در مناطق جنوبی این سرزمین حضوری دیرینه و فعال داشت رقیبی سرسخت برای مسیحیت تثلیثی اسپانیا به حساب می‌آمد و قابل توجه آنکه غالب اعتقادات مذهبی که از شرق مدیترانه به شبه جزیرۀ ایبریا رسوخ می‌نمود حاملی جز فرقه‌های یهودی نداشت.[۱]

مقسم‌های مقاله بر اساس اهمیت و مبتنی بر نظم منطقی تعریف شده و بیانگر سیر تاریخی و منطق شکل‌گیری جریان بیداری و بروز تمدن اسلامی در اندلس است؛

۱- جریان‌های فکری حاکم براسپانیا (پیش از فتح اسلامی) و عناصر جریان‌ساز آن

اگر بخواهیم تحول اندیشه‌های مذهبی را در شبه جزیره ایبریا طی قرون وسطا دریابیم، باید مسأله را از دورانِ انحلال امپراتوری روم جستجو کنیم؛

بحران اقلیمی، بی نظمی گسترده‌ای در اقتصاد مناطق حاصلخیز پدید آورد. جنگ میان روم شرقی (بیزانس) و ایران حالت مزمن به خود گرفته بود، ویرانی‌های جنگ و دگرگونی‌های طبیعی همه‌جا را فرا می‌گرفت و شورش‌های ناشی از قحطی‌های متوالی بی وقفه ادامه داشت. گروه‌های اجتماعیِ حاکم، نیز به‌رغم ثروت و محافظه کاری، به ورطۀ سقوط و ورشکستگی کشیده می‌شدند و قدرت امپراتوری روم شرقی رو به زوال می‌رفت. شدت این فروپاشیدگی عمومی بدان حد بود که تمدن یونانی با آنکه در سوریه و مصر سابقه‌ای تقریباً هزارساله داشت برای همیشه از این منطقه رخت بر بست و از این تمدن عظیم چیزی جز یک خاطرۀ مبهم باقی نماند(ایگناسیو اولاگوئه، ۱۳۹۲ش، ص ۱۶۰).

تاریخ این منطقه، سرگذشت یک جوشش انقلابی است با مرزهای نامشخص که جنگ داخلی، خودسری‌های بی‌پروا و پاره پاره شدن قدرت از خصائص عمدۀ این جوشش بوده است.

---

[۱] ـ همان

اسپانیا نیز به‌واسطه انزوای جغرافیایی که در آن روزگار بسیار شدیدتر هم شده بود، بخصوص از سومین قرن میلادی، به یک پناهگاه مبدل شد. پناهگاهی برای سرمایه‌ها و برای خانواده‌های بزرگِ روم. چراکه به استناد تاریخ اینجا تنها منطقه‌ای از غرب بود که چندان گزندی از انقلاب‌ها و جنگ‌های داخلی بدان نمی‌رسید(سامرائی، ۲۰۰۳م، ص۷۳).

طی قرن سوم میلادی، درحالی که به نظر می‌رسید کلیسای کاتولیک، نظریه تثلیث و رأی مبتنی بر اقانیم ثلاثه را به اکثریت مسیحیان در سراسر امپراتوری کبیر روم قبولانیده باشد، بسیاری از ایشان، تثلیث مقدس را نپذیرفتند و بحث و جدل بر سر این موضوع هر بار پرخروش‌تر، عامیانه‌تر و خشن‌تر ادامه می‌یافت. نامه سن سیپرین، اسقف قرطاجنه به جامعهٔ مسیحیان، نشان می‌دهد که مسیحیان در این دوره در موقعیت بسیار دشوار و متزلزلی قرار داشته‌اند. او خطاب به جامعهٔ مسیحیان شکوائیه آنان را چنین پاسخ می‌دهد که اگر اسقف‌ها آن‌ها را ترک گفته‌اند و مؤمنان پریشان و سرگردان مانده‌اند: «هراسان نشوید اگر ایمان بعضی از ما متزلزل گردد و اگر همدلی و محبت از میان برود نا امید نشوید. در روزگار ما قدرت انجیل در کلیسای خداوند کاهش یافته است و قوه پارسایی و ایمان مسیحی نقصان می‌گیرد... » (اولاگوئه، ص۱۷۱). این متن که متعلق به قرن سوم میلادی است نشان می‌دهد که باید پذیرفت در این سرزمین، مسیحیت چه از نظر عدهٔ گروندگان و چه از نظر انضباط و عمق اعتقاد، در قرن سوم میلادی هنوز بسیار سست و شکننده بوده است.

در آغاز قرن چهارم میلادی خطبه‌های اسقف «آریوس» حکیم الهی پایبند به اصالت خرد، آتش به انبار باروت افکند لکن در نهایت در سال ۳۲۵ میلادی، علیرغم آنکه اکثر اسقف‌های ایالات آسیاییِ امپراتوری روم، پیرو آراء آریوس[1] بودند شورای عالی مسیحیت کاتولیک در نیقیه گرد آمد و به دستور امپراتور کنستانتین، آریوس را تکفیر کرد و آریانیسم[2] یعنی پیروی از آراء آریوس را ارتداد شمرد و بدین ترتیب، مسیحیت معتقد به تثلیث به صورت مذهب رسمی دولت روم درآمد.

شبه جزیرهٔ ایبریا نیز که از آغاز قرن سوم قبل از میلاد طی قرون متمادی بخشی از امپراتوری روم به حساب می‌آمد و فرهنگ و تمدن روم بر آن منطقه حاکمیت داشت و شهرهای آن بر اساس فنون و تأسیسات تمدنی روم بنا می‌شد، درقرن چهارم میلادی با رسمی شدن مسیحیت کاتولیک در امپراتوری روم، این آئین را پذیرفت و همین امر روابط آنان را با امپراتوری روم بیش از پیش تقویت نمود (اولاگوئه، ص۲۱۵).

البته در این میان، این فقط مسیحیت کلیسای رسمی کاتولیک نبود که توانسته بود با مساعدت اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادیِ حکمفرما بر شبه جزیرهٔ ایبریا، این منطقه را زیر پوشش خود قرار دهد و برای جلب روح و قلب مردم شبه جزیره تلاش کند بلکه فرقه‌های گوناگون دیگری نیز در این تلاش با مسیحیتِ معتقد به تثلیث رقابت داشتند (اولاگوئه، ص۲۲۰).

---

[1] - Arius
[2] - Arianisme

گسترش مسیحیت در شبه جزیرهٔ ایبریا ـ پس از یکدوره اعتقادات شرک‌آمیز در این منطقه ـ با همان مشکلاتی مواجه بود که در آسیا و آفریقا پیش روی خود داشت. مسیحیت که در آن زمان، اقلیت ناچیزی از مردم شبه جزیره را تشکیل می‌داد این‌بار می‌بایست خود را به محیطی تحمیل کند که حوادث فجیع سایر نقاط مغرب زمین را از سر نگذرانده بود بلکه، به طور کلی از نوعی انسجام و ثروت مادی و معنوی خاص خود برخوردار بود.

تاریخ افکار و اندیشه‌ها در شبه جزیرهٔ ایبریا طی قرون وسطا شاهد حرکاتی آونگ وار بوده است. لذا در این منطقه به موازات انتشار اعتقادات مبتنی بر مسیحیت، شاهد فرقه‌های ارتدادی دیگری همچون جریان‌های فکری وسیع ادریون، که خود فرقه‌های گوناگون و ناهمگنی را در بر می‌گرفت و آمیزه‌ای از سنت‌های کهن تا مکاشفه‌های جدید به‌شمار می‌رفت، و مکتب پریسیلین (پریسیلینیسم) و مکتب آریوس (آریانیسم) هستیم که همراه با افکاری مبالغه آمیز و یکسویه و برخوردار از طرفدارانی خرَد گرا در این تلاش با مسیحیت کاتولیک رقابت داشته‌اند.

یهود نیز که در مناطق جنوبی این سرزمین حضوری دیرینه و فعال داشت رقیبی سرسخت برای مسیحیت تثلیثی اسپانیا به حساب می‌آمد و قابل توجه آنکه غالب اعتقادات مذهبی که از شرق مدیترانه به شبه جزیرهٔ ایبریا رسوخ می‌نمود حاملی جز فرقه‌های یهودی نداشت (پیشین).

گسترش مسیحیت در اسپانیا نه تنها به سهولت انجام نمی‌پذیرفت بلکه به کندی و همراه با دشواری‌های مهم و گوناگونی روبرو بوده است. طبقات توده‌ای تحت سیطرهٔ مذاهب آسیایی قرار داشتند و بحران اقتصادی نیز بنیان جامعه را به تدریج سست و سست‌تر می‌ساخت بنابر این، هر قدر مذهب پیشنهادی نابخردانه‌تر بود، غلبه بر اصالت تعقل یونانی‌الأصلی که هنوز در جامعهٔ اسپانیا محفوظ مانده بود دشوارتر می‌شد. بر این اساس انواع بدعت‌های خردجویانه‌تر که در چارچوب آیین مسیحیت به ظهور می‌رسید، خیلی بیشتر از خود مسیحیت رسمی کلیسای کاتولیک، شانس پیروزی داشت.

مکتب توحیدی آریانیسم که بر پایه مبانی خردگرا استوار گردیده بود در زمرهٔ این افکار به‌شمار می‌رفت (پیشین، ص۱۹۷). هر چند پیروزی در مناطق غربی شبه جزیرهٔ ایبریا که خود نمونه‌ای از یک مجموعهٔ وسیعِ تشکیل یافته از شرق و غرب بود، از آنِ مسیحیتِ تثلیثی شد لکن، در این بین، آریانیسم موفقیت‌های چشمگیری در مناطق شرقی شبه جزیره، که محیط برای پذیرش آن و دیگر اعتقادات توحیدیِ خردگرا که اصل یگانه پرستی را ترویج می‌دادند، آمادگی بیشتری داشت به‌دست آورده بود. بر این اساس مناطق ثروتمند و پیشرفته‌تر شرقی در شبه جزیرهٔ ایبریا که از نظر فکری در سطح بالاتری قرار داشتند، به یگانه پرستی توحیدی پیوست و مناطق فقیر و واپسمانده به مسیحیت تثلیثی گروید.

جنوب مرتد نیز در مسیر تحولی افتاد که بعدها به نوعی تمدن جدید با پشتوانهٔ توحیدی، منتهی می‌شد.

اعتقادات شرک آمیز مناطق جنوب شبه جزیرهٔ ایبریا ـ جنوب مرتد ـ نه تنها مدت‌های مدید در شبه جزیره باقی ماند بلکه بارها موجب تزلزل دستگاه مسیحیت کاتولیک را فراهم آورد. هجوم انبوه کفار مشرک به صومعه‌ها

این نتیجه را به‌همراه داشت که بسیاری از عابدان و تارکان دنیا در کلیسا، به افکار شرک آمیز آلوده شدند و در نهایت عامل بسیار مهمی در از بین رفتن موقعیت همیشه ناپایدار مسیحیت رسمی در این خِطه و بالتبع دیگر دگرگونی‌ها و سر آخر براندازی عظیم در قرن هفتم میلادی محسوب شوند (سامرائی، ۲۰۰۳م، ص۱۴۰).

در این دوران، مسیحیت در غرب شبه جزیرهٔ ایبریا بحران بزرگی را از سر می‌گذراند. ضعف و سستی جایگاه مسیحیت در اسپانیا، از مضمون اسناد بجا مانده از کلیسای کاتولیک شبه جزیره ایبریا، به وضوح آشکار است. امر و نهی‌های شوراها حداکثر یک برد محلی داشت و به طور کلی، احکام و فرمان‌های شوراهای مسیحیت شبه جزیره ایبریا، خواه به علت ناهمگونی با تعالیم اولیه مسیحیت و خواه به سبب افراط و تفریط‌های مستتر در آنها، ظاهراً از اعتبار چندانی برخوردار نبوده است. غالب مورخان قدیمی، کردار کشیشان و اهل کلیسای اسپانیا را تعبیر به یک درد بی درمان می‌کردند که در نهایت امر، خشم خداوند را به همراه نارضایتی‌های مردم بر تنبیه جامعهٔ مسیحی برانگیخت (اولاگوئه، ص۳۱۸).

۱ـ۱ نقش یهود در تزلزل جایگاه و تضعیف مسیحیتِ اندلس

تزلزل موقعیت مسیحیت اسپانیایی در قرون وسطای علیا را نمی‌توان تنها مرهون آن دانست که جامعه مخاطبش اساساً روحیه‌ای شرک آلود داشته است بلکه مسیحیت اسپانیایی با رقیبی سرسخت نیز مواجه بود به نام یهودی‌گری که در شبه جزیره ایبریا، نخستین بار خود را در تماس مستقیم با ایشان یافته بود و به احتمال قوی اولین پیروان خود را نیز از میان همین جامعه برگزید(پیشین، ص۲۲۰).

در آن زمان، مسیحیت هنوز چیزی نبود جز یک ارتداد یهودی و این در شرایطی بود که جامعه یهودیانِ شبه جزیره ایبریا، بسیار پیشرفته‌تر از جوامع یهود دیگر کشورهای غربی بود. مبادلات بازرگانی و فرهنگی بین شبه جزیرهٔ ایبریا و فلسطین پیشینه‌ای هزار ساله داشت و تماس‌های بین مردم ایبریا و سامی‌ها، بخصوص پس از تصرف شبه جزیره توسط کارتاژ، بسیار فراوان بوده است.

جامعه یهود، پس از پراکنده شدن در دنیای مدیترانه، رو به فزونی نهاد و انتشارِ مسیحیت به وسیله یهودیانِ یونانی مسلک، موجب بروز ناگهانی جنبش تبلیغی وسیعی در جبهه یهودیانِ راست آئین(ارتدوکس) شد. مجموعه احکام و قوانین شورای کلیسایی تولیدو (طلیطله) در اوایل قرن چهارم میلادی، نشان از رقابت فشرده‌ای بین آئین یهود و کیش مسیحیت دارد؛ «پنجمین حکم از این مجموعه، به تمام مؤمنان مسیحی اعم از کشیشان و مردم عادی، اخطار می‌کند که از صرف غذا با یک یهودی اکیداً خودداری ورزند، و کسانی که این ممنوعیت را رعایت نکنند تکفیر خواهند شد» (قانون مذهبی ۵۰ بنا به نقل اولاگوئه، ص۲۲۱) این ممنوعیت، نشانه یک طرح دفاعی گسترده است که می‌کوشید مسیحیان را از هر گونه خطر سرایت افکار و عقاید دیگر، مصون نگاه دارد. ضمن آنکه این حکم نشان می‌دهد که مقامات عالی رتبه کلیسا تا چه حد نسبت به استحکام ایمانِ پیروان خود شکاک و نامطمئن بودند که این خود بیانگر ضعف جایگاه اصحاب کلیسا در آن زمان است.

یهودیان، همچنین در شبه جزیرهٔ ایبریا درخشش فرهنگی قابل توجهی از خود نشان دادند به نحوی که در طول نخستین قرن‌هایی که مسیحیت در شبه جزیره انتشار می‌یافت، آئین یهود سرسخت‌ترین رقیب آن به شمار می‌آمد.

سن‌پل(پولس رسول)[1]، با بهره‌گیری زیرکانه از اختلاف بر سر آئین چند همسری (پیشین، ص۴۲۱) سامی‌ها و رسم تک همسری هند و اروپایی‌ها به‌عنوان عناصری جریان‌ساز که همواره ایندو را مقابل یکدیگر قرار داده بود نقشی بنیادین در انحراف افکنی و تزلزل جایگاه مسیحیت ایفا نمود. او که یک اسرائیلی یونانی مآب و معتقد به چند همسری بود برای کنار آمدن با این وضع ترجیح داد که به رغم سنت‌های دیرین قوم خود، بنا به مصالحی در موعظه‌هایش خطاب به یونانیانِ مسیحی بر مزایای تک همسری تأکید ورزد تا بتواند از این طریق موافقت قلبی یونانیان را جلب نماید. او حتی پیش‌تر رفته، فضیلت تجرّد و برتری ریاضت را نیز می‌ستود. وی با این کار عملاً انجیل مقدس [کتاب مسیحیان] را نقض می‌کرد زیرا در این کتاب هیچگونه ستایش خارج از اندازه‌ای در مورد تجرد به چشم نمی‌خورد. حقیقت آنست که این مبلّغ پرحرارت به منظور انحراف افکنی در عقاید مسیحیان و به اضمحلال کشاندن آئین مسیحیت تثلیثی، آنچه را که خود ضروری می‌دانست به نام مسیحیت عرضه می‌داشت.

بدعت پولس رسول در این بود که اصل تجرد و رهبانیت را به گروه‌های وسیعی از مردم غیرمذهبی قبولانید. هر چند سرانجام رأی او که مردی هشیار و زیرک بود بر این قرار گرفت که هر کس نتواند تا مرحله تجرد مطلق بر نفس و جسم خود چیره شود می‌تواند ازدواج کند و ... (پیشین، ص۱۸۵) او بدین واسطه کوشید تا عقاید جنون آمیز معتقدان به ثنویت را تعدیل نماید. پذیرش این خط مشی از سوی مسیحیت کاتولیک، نقطه پایانی بود برای هرگونه تشابه عقیده بین دنیای مسیحیت و اجتماعات سامی نژاد در زمینه ساختار خانواده. و بدین طریق بود که مسیحیت هرگز نتوانست در سرزمینی که نخستین پیروان و حواریون مسیح (ع) از آنجا برخاسته بودند گسترش یابد. بر این اساس، گسترش مسیحیت در اسپانیا نه تنها به سهولت انجام نمی‌پذیرفت بلکه با دشواری‌های مهم و گوناگونی نیز روبرو بود و مسیحیت همواره در شبه جزیرهٔ ایبریا بحران‌های بزرگی را از سر می‌گذرانده است(پیشین، ص ۱۷۰).

طی قرن چهارم میلادی، در برابر دوره‌ای که شاهد تکوین اصل تثلیث در کیش مسیحیت بود، چهرهٔ دو شخصیت ممتاز؛ اسقف آریوس در شرق و اسقف پریسیلین در شبه جزیرهٔ ایبریا خودنمایی می‌کند. افکار تعقل آمیز این دو شخصیت، مساعد حال گروه‌هایی بود که از یگانگی ذات باری در مقابل عقاید نابخردانه پیروان تثلیث دفاع می‌کردند و به بیان دیگر، تعالیم آریوس و پریسیلین در دو سوی مدیترانه، زمینه را برای پذیرش توحید اسلامی آماده می‌ساخت.

---

[1] - san Pablo(polse)

در زمینه تحول افکار در شبه جزیره ایبریا، نکته مهم در تعلیمات پریسیلین، استنباط کما بیش ائتلافی او از جزمِ تثلیث، و گرایشِ او به اصالتِ تعقل است. و این در مسیحیت آن زمان، نگرش تازه‌ای بود در موضعی کاملاً مخالف با هر گونه جزمی‌گری تثلیثی و یا إدری مسلکی (پیشین، ص۲۰۹).

پریسیلین، در عهد خود نمونه‌ای بود از روحیه‌ای تعقل‌گرا که استقلال رأیش نمودی از یک نوع استدراک برتر و قابل انعطاف در سراسر تاریخ اسپانیا به شمار می‌رفت. و این در حالی بود که نبوغِ وی او را در نقطه مقابل حکمت ادریون جای می‌داد که به حدّ اعلی ضد عقل سلیم رفتار می‌کردند و بی چون و چرا در برابر شگفتی انگیزترین کشف و شهودهای برگزیدگانشان به تسلیم و رضا می‌نشستند.

از نظر مسیحیانِ جزم طلب، بخصوص کاتولیک‌ها، رأی پریسیلین بدان علت که جزمیت رسمی کلیسا را در بست نمی‌پذیرفت، باطل و بدعت آلوده بود. پریسیلین هنگامی ایرادهای اصولی خود را مطرح می‌ساخت که اصول جزمی کلیسای کاتولیک در مرحله تکوین و تبلور بود فلذا درآمدهای فکری او، نظام اعتقادی مطلوب کلیسا را برهم می‌ریخت.

پیروان تثلیث که نمی‌توانستند پریسیلین را مانند آنچه در مورد اسقف آریوس ـ بانی آریانیسم ـ به کار گرفته بودند، به دلیل عقایدش مورد پیگرد قرار دهند، اتهام جادوگری به او دادند و سرانجام در سال ۳۸۵ میلادی، پریسیلین به فرمان امپراطور تحت فشار پیروان تثلیث، گردن زده شد (پیشین، ص۲۲۶).

افکار پریسیلین، پس از مرگش به گونه‌ای برق آسا در سراسر شبه جزیرهٔ ایبریا انتشار یافت و به گواهی اسناد، نفوذ آن تا پایان قرن ششم میلادی تداوم یافت و تأثیر اندیشه‌های او نقش مهمی در تحول افکار عمومی شبه جزیرهٔ ایبریا به سوی توحید ناب اسلامی داشته است (پیشین، ص۲۲۱).

مسیحیت که در این دوران، در میان مردم از مقبولیت برخوردار نبوده و تنها به سبب قدرت حکومتی صرفاً در بخش‌هایی از شمال شبه جزیره، جریان داشت بعدها با رسمیت یافتنِ آریانیسم بعنوان مذهب رسمی حکومتِ ویزیگوت ـ در دورهٔ اوریک، پادشاه وقت ـ در غالب بخش‌های شبه جزیرهٔ ایبریا فروکش کرد.

در آغاز قرن پنجم، شبه جزیرهٔ ایبریا در اوج شور و جوشش مذهبی قرار داشت و اعتقادات و افکاری که از مشرق زمین فرا می‌رسید در گوشه و کنار افکار شرک آمیز و عقاید بت‌پرستانهٔ شبه جزیره فرو می‌نشست.

همزمان با فروریختگیِ امپراتوری روم، سران قبایل ژرمنی در این مناطق، که تا آن زمان تنها نیروی فشار و جبر امپراتوری را تشکیل می‌دادند، قدرت‌های محلّی را به دست گرفتند.

ژرمن‌ها، به‌عنوان ژاندارمهای امپراتوری روم و سربازان لژیونهای رومی مأموران حفظ نظم عمومی در مناطق تحت امر و سیطره امپراتوری کبیر روم بودند که در دورهٔ ضعف امپراتوری به سبب بحران‌های نظامی و اقتصادی، با جمعیتی ناچیز در شبه جزیره ایبریا استقرار یافتند. اقوام ژرمنی تبار ویزیگوت (احمد بن محمود مقّری تلمسانی، ۱۹۶۸م، ج ۱، ص۱۳۳؛ محمد بن محمد بن عبدالکریم ابن اثیر جزری، ۱۴۹۸ق، ج ۳، ص۲۰۵) یا گوت‌های غربی که رفته رفته جزء

ناچیزی از جمعیت شبه جزیرهٔ ایبریا را تشکیل می‌دادند طی دوران پر آشوب بین قرون پنجم تا هفتم میلادی، شبه جزیره ایبریا را تحت تسلط خود قرار دادند.

ویزیگوت‌ها با سرعت شگفت آوری حاکمیت و سلطنت خود را بر دیگر قبایل تحمیل کردند؛ هم‌چنانکه بومیان اصلی را تحت فرمان خود درآوردند و دولت گوتی مستقل و نیرومندی تشکیل دادند.

در آغاز قرن ششم میلادی، شبه جزیرهٔ ایبریا برای نخستین‌بار در تاریخ خود، به‌عنوان وحدت سیاسی تحت سیادت یک عنصر دارای نشانه‌های قومی و نژادی آشکار قرار گرفت و اسپانیا به‌عنوان کشوری با مرزهای جغرافیایی معین، از حکومت مرکزی نیرومندی برخوردار شد. گوت‌ها طلیطله را که دارای موقعیت ممتازی در مرکز شبه جزیره بود پایتخت حکومت خود قرار دادند و برای کشور نوپا قوانین و نظاماتی وضع کردند که از روح تمدن و نظامات روم مایه می گرفت. سلطه انتظامی ویزیگوت‌ها نه تنها فشار و شکنجه‌ای به مردم ایبریا وارد نکرد بلکه با آرام نمودن محیط، یکی از پیشرفته‌ترین تمدن‌های اروپای آن روزگار را شکوفا ساخت.

گوت‌ها که پیش از ورود به اسپانیا، بر اساس تعالیم متفکر یونانی«آریوس» به آئین مسیحیت گرویده و پیرو مذهب آریانیسم بودند، الوهیت مسیح را قبول نداشتند و برای کشیشیان نیز حق وساطت بین مردم و خداوند قایل نبودند (حسین مؤنس، ۱۳۸۰، ص۲۵؛ محمود مکی، ص۵۴).

اوریک، پادشاه ویزیگوت هنگامی که قدرت خود را مستقر دید تصمیم به قطع رابطه با روم شرقی که معتقد به طبیعت سه گانه مسیح (ع) بودند گرفت و آریانیسم را مذهب رسمی اسپانیا اعلام نمود. این در حالی بود که کلیسای روم، نه تنها بدعت آریوسی را رد می‌کرد بلکه معتقدات و پیروان آن را تکفیر می‌نمود و به شدت با آنان می‌جنگید. بدین‌ترتیب، ستیز و کشمکش میان یگانه‌پرستان آریانیسم(گوت‌ها) و طرفداران تثلیث (کاتولیک‌ها) در این‌دوره حالتی اساساً سیاسی به خود گرفت. در غرب، کلیسای کاتولیک به زور شکنجه و آزارهای مذهبی آثار اسقف آریوس را نابود می‌کرد. کتاب‌ها و رساله‌های مریدان و پیروان او هزار هزار سوزانده شد. لکن با تمام این احوال، آریانیسم یعنی آیین آریوس مرتد، در شبه جزیرهٔ ایبریا و دیگر سرزمین‌ها یعنی در آسیای صغیر و تونس سخت ریشه دوانید (اولاگوئه، همان، ص۱۹۴).

شیوع مذهب آریانیسم با زمینه مساعدی که در این مناطق وجود داشت بسیار سریع بود چراکه آئین پریسیلین، زمینه را از پیش برای پذیرش افکار و عقاید توحیدگرایانه آماده ساخته بود. در طول حکومت آریانیسم، مقامات حکومتی با یهودیانِ شبه جزیره مناسباتی عادی داشتند و از سوی پادشاهان آریانیسم هیچ گونه فرمانی بر ضد آنان صادر نشد چراکه آریانیسم و یهودیت، هر دو آئین‌های توحیدی بودند و بین آن‌ها شکافی، مانند آنچه بین ایشان و مسیحیت تثلیثی وجود داشت، به چشم نمی‌خورد. آریانیسم در سایهٔ قدرت تخت و تاج اسپانیا، به مدت یک قرن و نیم سلطه‌ای بی رقیب یافت تا آنکه در پی واکنشی دیگر باره از سوی کاتولیک‌ها در اسپانیا همزمان با موج شکوفایی مسیحیت در بیزانس (روم شرقی)، پادشاهان گوت دریافتند که اعتقادات آریوس مانع پیشرفت آنان و عامل اختلافات مذهبی در حوزه اقتدار آن‌ها شده است. به همین جهت،

«ریکاردو»[1] پادشاه ویزیگوت، در سال ۵۸۷ میلادی از مذهب آریانیسم تبرّی گزید و مجمع دینی مقدس را در طلیطله تشکیل داد و پیروی خود را از پاپ و مذهب کاتولیک اعلام کرد (عبدالله ناصری طاهری، ۱۳۹۱ش، ص۱۹۹).

در قرن ششم میلادی، مقامات حاکم در شبه جزیرهٔ ایبریا، پس از یک دوره تجدید حیاتِ مسیحیت تثلیثی، به ایجاد دولتی کلیسایی علاقه‌مند شدند، بر این اساس پس از گرویدن ریکاردو به مسیحیتِ تثلیثی، شوراهای کلیساییِ تولیدو (طلیطله) در واقع هدفی نداشتند جز تحکیم و تضمین قدرت سلطنتی. در عوض، پادشاه می‌بایست کلیسای رسمی را در مبارزه بر ضدّ ارتداد و بدعت یاری دهد. ولی مسیحیتِ رسمی در این کار توفیق نیافت و اقدامات سیاست پیشه‌گان نیز کاری از پیش نبرد. چراکه در حقیقت، ایجاد یک دولت کلیسایی کاتولیک، منوط به این بود که دست کم اکثریت مردم شبه جزیرهٔ ایبریا، تحت تأثیر یک انگیزهٔ اعتقادیِ نیرومند، خواهان آن باشد اما مسیحیتِ کاتولیک هنوز آنقدر نیرومند نبود که قادر به حکومت بر مخالفانِ اصل تثلیث و یگانه‌پرستان باشد و کوشش در تحمیل مذهب تثلیث از راه زور و فشار نیز چیزی جز ناکامی در پی نداشت.

خصومت و اعتراض مردم شبه جزیرهٔ ایبریا در برابر متولیان مذهب کاتولیک، که در رفتار و کردار روزانه‌شان اصول و مبانیِ دیانتِ مورد موعظهٔ خود را به هیچ می‌شمردند، رفته رفته به یک حرکت فکری بسیار گسترده تبدیل شد و بر ضدّ اقلیتِ مسیحیِ ثروتمندی که قدرت سیاسی را نیز در اختیار داشت، در سراسر شبه جزیره به سرعت افزایش یافت (مؤنس،۱۳۸۰ش، ص۷۳).

یهودیان، در این دوره نیز تنها طبقهٔ اجتماعی بودند که تجسّم عینیِ مخالفت با سلطنت اقلّیت کاتولیک به حساب می‌آمدند به نحوی که گویی مقامات حکومتی در رویارویی با آشفتگیِ عمومیِ قلمرو خود، هیچ خطر واقعی جز یهود نمی‌شناختند (اولاگوئه، همان، ص۴۰۳).

در مرحلهٔ گذار از قرن ششم به قرن هفتم میلادی، اسپانیا در اوضاعی بحرانی به سر می‌برد. این بحران را بعضی یک دگرگونی اقتصادی و بعضی دیگر، یک پدیده سیاسی دانسته‌اند.

بر اساس نظریهٔ هنتینگتن، امواج خشونت‌هایی که طی این دوران دم به دم بر دستگاه‌های حکومتی فرود می‌آمد تا حد زیادی معلول بحران‌های اقلیمی شدیدی بود که زندگی اقتصادی مردم را در بر می‌گرفت این نظریه، مبتنی بر ارتباط مستقیم اخلاق و آب و هوا، را ابن خلدون و دیگر اندیشمندان اسلامی پیش‌تر بیان داشته و قواعد علم روان‌شناسیِ اجتماعی و ارتباط متقابل بین اخلاق و رفتار و صفات انسانی را با محیط پیرامونی مورد توجه قرار داده‌اند.

بر اساس شواهد تاریخی، در ابتدای قرن هفتم میلادی، خاور نزدیک سخت در هم ریخته بود و آشفتگی مزمنی که پس از اضمحلال امپراتوری روم در این خطّه حکمفرمایی داشت در اثر رقابت‌های صد سالهٔ ایرانیان و

[1] - Récaréde

رومیان به اوج خود رسیده بود. بین‌النهرین، سوریه، فلسطین و مصر بی وقفه در معرض حملات نیروهای مختلف قرار داشتند و بالتبع نوعی دگرگونی بنیادین در این سرزمین‌ها اجتناب ناپذیر به نظر می‌رسید (اولاگوئه، همان، ص۲۰۲).

اوضاع و احوالِ تاریخی، چنان اقتضا کرده بود که درست در زمانی که خاور نزدیک و دنیای مدیترانه‌ای در معرض یک جهش اقلیمی قرار می‌گرفت، تحول افکار مذهبی در این منطقه، وزن و توانایی افکار یگانه‌جویانه را افزایش دهد و این همان چیزی بود که از آن به درهم آمیختگی و رابطهٔ بین تحولات اندیشه‌ای و دگرگونی‌های طبیعی مناطق، یا «ضربان اقلیمی» یاد می‌شود (همان، ص۱۵۷).

پرنس‌پی‌یرکروپوتکین[1]، نخستین دانشمندی بود که از نوسانات اقلیمی، یک رشته نتایج و عواقب تاریخی استنتاج نمود. بعدها در سال ۱۹۴۵م، الزورد هنتینگتن به کمک منحنی‌هایی که از بررسی تحولات اقلیمی مناطق مختلف کرهٔ زمین بدست آمده بود، نوسان‌های اقلیمی دوره‌های تاریخی را مشخص ساخت و آن را تحت عنوان نظریه «محرک‌های اصلی تمدن» در کتابی به نام تمدن و شرایط اقلیمی ارائه نمود.[2] بر اساس این نظریه تغییرات اقلیمیِ ضربانی و جهش‌وار، بدون تردید همواره در زمینهٔ ناپیدای بسیاری از آشفتگی‌های سیاسی ازجمله رقابت‌های قبیله‌ای، انقلاب‌ها، مهاجرت‌ها و جنگ‌ها نقش داشته است. بر این اساس، کویری شدن صحرای آفریقا از دیدگاه هنتینگتن، کلید مهمترین حوادثی است که بعد از میلاد مسیح، به ویژه در قرن هفتم و هشتم، در سرزمین‌های مدیترانه‌ای روی داده است. خاصه آنکه سراسر دنیای مدیترانه‌ای، به سبب تغییرات عمومیِ شرایط اقلیمی، از یک بحران شدید اقتصادی، اجتماعی و سیاسی نیز رنج می‌برد. این تقارن بین حداکثر شدت بحران مذهبی و حداکثر دگرگونی‌های طبیعی در آغاز قرن هفتم میلادی در مناطق شرقی حوزهٔ مدیترانه، و یک قرن بعد در مناطق غربی آن نمایان است. مناطقی که همعرض تنگهٔ جبل‌الطارق بودند از یک نوع خشکیدگی کم و بیش ناگهانی رنج می‌بردند، افت محصولات کشاورزی به یک بحران اقتصادی وسیع دامن می‌زد لذا مناطق کشاورزیِ نزدیک به مدیترانه از قربانیان اصلی ضربان اقلیمی در قرن هفتم بودند. اغتشاش و آشوب عمومی و از هم پاشیدگی اجتماعی در این نواحی چنان دامنه‌ای گرفت که از چارچوب مسائل سیاسی و مذهبی درگذشت و به مرز یک نوع تغییرِ اجتناب ناپذیرِ اجتماعی رسید و بعدها همین فضای انقلابی بود که تبلور تمدن عربی ـ اسلامی را در منطقه میسر ساخت.

از مهمترین خمیر مایه‌های این تحوّل اجتماعی، می‌توان به «اصل یگانگی ذات پروردگار» که اسلام منادی آن بوده و توسط مسلمانان در این سرزمین‌ها منتشر می‌گردید اشاره نمود. سادگی این اصل مذهبی موجب شد، در اوج بحرانی که منطقه را فراگرفته بود، تمام مکاتب اعتقادیِ غامض و رنگ باختهٔ پیشین در میدان رقابت از پای درآیند.

---

[1] - kropotkin
[2] - raphael Huntington

همواره بحران‌های ژئو فیزیکی و یا اجتماعی، خاصه هنگامی که سقوط و انحطاط اکثریت انسان‌ها را موجب می‌گردید، احساس نیاز مذهبی را در ایشان نیرومندتر ساخته است (اولاگوئه، همان). خشکسالیِ گسترده‌ای که دنیای مدیترانه‌ای و خاور نزدیک را در بر گرفته بود با عواقب وخیم اقتصادی و اجتماعیِ خود، بی تأثیر بر اذهان مردم و پرسش‌گری ایشان از پایگاه‌های مذهبی نبوده و نمی‌توانست باشد و این طوفان افکار اسلامی بود که درست در این شرایطِ اضطراب و یأس در مناطق روم شرقی (اسپانیا) وزیدن گرفت.

۱ـ۲ اوضاع اجتماعی اسپانیا در آستانه فتح اسلامی

جامعهٔ اسپانیا در روزگار گوت‌ها مشکلات متعددی داشت. نظام سیاسی گوت‌ها بر پادشاهی انتخابی متمرکز بود و انتخاب پادشاه همراه با دسیسه‌ها و توطئه‌ها ضمن از میان بردن امتیازات اصل انتخاب، وحدت و یکپارچگی را در اسپانیا تضعیف می‌کرد (عبدالمجید نعنعی، ۱۳۹۱ش، ص۲۶).

اوضاع اجتماعی و فرهنگی دوره حاکمیت گوت‌ها در شبه جزیره ایبری نیز بسیار نابسامان بود. نظام اجتماعی حاکم، نظامی طبقاتی بود که در آن ویزی‌گوت‌ها در بالاترین طبقه قرار داشتند. تملک بهترین زمین‌ها، استعمار مردم و ثروت هنگفت طبقه ممتاز، موجب حسد و نارضایتی قشر عظیمی از مردم را فراهم آورده بود. پس از ویزیگوت‌ها، طبقهٔ علمای دین بودند که با استفاده از تدیّن مردم، سلطه و إعمال نفوذ بی‌حدّ و مرز و غیر عادلانه‌ای برای خود ساخته بودند و این امر، روحانیان را در معرض نقد و اتهام قرار داد و از احترام و تقدّس ایشان نزد توده‌های مردم کاست (مؤنس، همان، ص۳۵). ایشان با جمع‌آوری ثروت‌های کلان، سیمای ساده زیستی روحانیان را که در مسیحیت مورد تأکید قرار گرفته بود زیر سؤال برده و از چشم مردم انداختند. در طبقهٔ دوم، کارگزاران و شهرنشینان و بازرگانان و پیشه‌وران بودند که همواره برای حفظ موجودیت و آزادی خود میان دو طبقه ممتاز اشراف و روحانیان، می‌کوشیدند و بسیار کم مورد اهتمام و عنایت دولت بودند. طبقهٔ سوم، را توده‌ی مردم و کشاورزان و بردگان و کارگرانِ روی زمین تشکیل می‌دادند که همواره از حیاتی طاقت فرسا برخوردار بوده، در معرض زشت‌ترین بهره‌برداری‌های مادی قرار داشتند و از ساده‌ترین امکانات زندگی محروم بودند (محمد عبدالله عنّان،۱۳۶۶ش، ج ۱، ص۲۷– ۲۸ ؛ مصطفی ابراهیم المشینی، ۱۴۰۶ ق، ص۱۸ ؛ نیز ر.ک: حسین مؤنس، همان، ص۴۵ و ۴۶).

از سوی دیگر، گروه پر جمعیت فعال و تأثیرگذار یهودیان که در مناطق جنوبی اسپانیا ساکن بودند نیز از جانب حکومت و رجال دینی کلیسا همواره مورد آزار و اذیت قرار می‌گرفتند و این اذیّت و آزار در اواخر قرن هفتم میلادی به اوج خود رسید. مجمع طلیطعه در سال ۶۹۶ میلادی قطعنامه‌ای را در محکومیت یهود تصویب نمود که به موجب این قطعنامه، یهودیان، مخالف دولت معرفی شدند و می‌بایست اموال‌شان مصادره و آزادی مذهبی آنان سلب گردد. از مواد این قطعنامه، جدایی فرزندان یهود از والدین خود و تربیت در خانواده‌های مسیحی بود در نتیجه مرد یهودی حق نداشت کنیز مسیحی را به همسری اختیار کند و زن یهود حق نداشت جز به مسیحی شوی کند (محمد عبدالله عنان، ۱۳۶۶ش، ج ۱، ص۲۹).

با این همه، حاکمان گوت هنوز از توطئه یهودیان بیمناک بودند و عاقبت بر آن شدند که آنها را از اسپانیا تبعید کنند. در برابر یهودیان نیز دو راه بیشتر نبود، یا باید مسیحی می‌شدند و یا به تبعید و مصادرهٔ اموال تن در می‌دادند. از اینرو بسیاری از آنها به اکراه و ظاهر کیش مسیحیت را اختیار کردند لکن این تبدیل آئین، از بار محنت و آزار آنها نکاست لذا در فکر انقلاب و آشوب، همواره در انتظار نجات دهنده‌ای بودند که آنان را از وضع اسف بار موجود نجات دهد و محیط امن و آرام توأم با عدالت و رفاه در اسپانیا به وجود آورد (اولاگوئه، همان، ص۲۲۱). در قرن هفتم، علی‌رغم اهتمام سلاطین ژرمنی و مقامات عالی رتبهٔ کلیسا که می‌کوشیدند حکومت‌هایی مذهبی برپا سازند، مخالفت‌های شدیدی از همه سو درگرفت و آشفتگی عظیمی رقم خورد و مسیحیت رسمی در اسپانیا در پایان قرن هفتم میلادی همراه با دور افتادن آخرین پادشاهان ویزیگوت از مسیحیت کاتولیک، رو به انزوا نهاد و این همه، پیش درآمدی بود برای آئین توحیدی اسلام که نقش گرایش‌های توحیدی آریانیسم در آن قابل چشم پوشی نیست. میراث فرهنگی آریانیسم با مشخصه اعتقاد به پروردگار یکتا، در این دوره به حدی از وسعت و غنا رسیده بود که زمینه را برای پذیرش هر نوع تأثیر فکری و اعتقادی کما بیش مشابه که از سرزمین‌های دوردست فرا رسد کاملاً باز و آماده نگاه می‌داشت از این نظر، آریانیسم یک مرحلهٔ انتقالی بین مسیحیت تثلیثی و اسلام بود به نحوی که بعنوان یک عنصر جریان ساز، گرویدن جمعیِ مردم اندلس را به اسلام، آسان‌تر ساخته است (همان، ص۲۱۱).

در این‌دوره، عوامل بحران‌زائی همچون قحطی و گرسنگی حاصل از ضربان اقلیمی، که با افزایش درجه حرارت، بدمحصولی و بیماریهای مسری را با خود به همراه آورده بود، همراه با دیگر مشکلات سیاسی موجبات تضعیف گروه حاکم را که در آن زمان بی دریغ از جناح مسیحیان تثلیثی حمایت می‌کرد فراهم می‌آورد. به همین دلیل بود که با مرگ ویتیزا، آخرین سلطان ویزیگوت، جنگ خانگی شعله‌ور گردید و قحطی و خشکسالی که جمعیت شبه جزیره ایبریا را به مرز تباهی مطلق کشانده بود در نهایت امر به فرو ریختن یک نظام اجتماعی ناتوان و برانگیخته شدن هیجان‌های مذهبی در آن منطقه انجامید (همان، ص۱۴۹).

هرچند تحول بشریّت و گرایش او به افکار و عقاید نو امری است که به کندی صورت می‌گیرد، لکن تاریخ بارها به اثبات رسانده است که برای منهدم کردن یک ساختار اجتماعی معین و تغییر و تبدیل عادات و رسوم ریشه دار، گاه انقلابی عظیم ضرورت می‌یابد.

در پایان قرن هفتم میلادی، مسیحیت رسمی در اسپانیا نه تنها در رویارویی با تمدن یونانی ـ رومی این خطّه عاجز مانده بود بلکه به سرعت نیز رو به فساد و از هم پاشیدگی می‌رفت. به دیگر بیان، مسیحیت کاتولیک که بعد از یک قرن و نیم پرچم‌داری آریانیسم[1] ـ از فرقه‌های ارتدادی مسیحیت و به‌عنوان مذهب رسمی یک حکومت پر رونق و شکوفا ـ روی کار آمده بود در اثر فساد و سوء استفاده اسقف‌ها سخت بی حیثیت و رنگ باخته به نظر می‌رسید و بدین ترتیب، اسقف‌های کاتولیک، تمام اعتبار، حیثیت و اقتدار معنوی خود را از دست دادند.

---

[1] - Arianisme

آخرین کوشش‌ها نیز که در سال ۷۰۰ میلادی با روی کارآمدن ویتیزا[1] برای جلوگیری از سقوط و نجات جامعهٔ اسپانیا، صورت گرفت نافرجام ماند (اولاگوئه، همان، ص۳۱۷). آخرین پادشاه گوت، که معتقد به آئین آریانیسم بود کوشید اوضاع کشور را دوباره اصلاح کند اما نظام انتقال قدرت که پیش از این بدان اشاره شد، تلاش‌های ارزشمند این مرد را تباه کرد و پس از مرگ ویتیزا، حکومت کلیسایی که با گرویدن ریکاردو به مذهب کاتولیک در سال ۵۸۹ میلادی آغاز شده بود، در نهایت در پایان قرن بعد میان بی اعتنایی و انزجار عمومی از هم فرو پاشید.

بر این اساس، متأثر از حوادث طبیعی و ضربان‌های جهش‌دار اقلیمی که طی قرون وسطی و همزمان با انحلال امپراتوری روم در شبه جزیره ایبریا به وقوع پیوسته بود، بحران‌های شدید اقتصادی در این منطقه همراه با خشکسالی‌های متوالی و قحطی رقم خورد. و این در حالی بود که ظلم و جور نظام طبقاتی، فشار مالیات‌های سنگین و فساد و اشرافی‌گری روحانیون کلیسای تثلیثی، نارضایتی‌های عمومی را به منتها درجه خود رسانده بود. لذا در پرتو این عناصر جریان‌ساز، تحرک فزاینده یهودیان و بدعت‌های پولس رسول با تکیه بر اصل تجرّد، به انضمام تلاش‌های جریان فکری پریسیلین، در نهایت موجب گشت تا بدعت توحیدی آریانیسم بتواند زمینه‌های فکری و روحی جامعه اسپانیا را پس از گذار از دورهٔ سنت‌های بت‌پرستانه و دورهٔ ارتداد مسیحیت تثلیثی، برای پذیرش آئین توحیدی اسلام فراهم آورد.

اظهار نظر در خصوص تاریخ غرب اسلامی و چگونگی پدیداریِ اسلام، امری دشوار و توأم با تأمل است، زیرا تاریخ نگاران این حوزه جغرافیایی ضمن بی بهره‌گی شان از هرگونه رویکرد تحلیلی و علمی، شدیداً از فرهنگ تاریخ نگاری اعراب یمانی متأثر بوده‌اند و سنت تاریخ نگاری اموی (در این‌باره نک: عبدالواحد بن علی مراکشی، پائیز ۱۳۹۰،۲، ص۲) نیز که سیر تاریخ نگاری مغرب و اندلس را از آغاز پیدایش دولت اسلامی در اختیار داشت، ضمن دست افکنی و تغییر در پاره‌ای از حقایق تاریخی با مدد گرفتن از اسطوره پردازی‌های عربی در صدد ایجاد پیوند تاریخی میان غرب اسلامی با جنوب جزیرةُ العرب بوده‌اند.

همچنین کمیابی یا به عبارت صحیح‌تر نایابی متون تاریخی مستندی که همزمان با ورود اسلام و گرایش فراوان ساکنان آن دیار به اسلام نوشته شده باشد از دیگر سو، موجب دشواری اظهار نظر در این‌خصوص می‌باشد. چه آنکه برخورد مسیحیان و صاحبان کلیسا پس از سقوط اندلس با میراث مکتوب اسلامی و آنچه کاردینال«خیمنس»[2] پس از سقوط آخرین دولت اسلامی در اندلس مرتکب شد و هزاران نسخه از مکتوبات عربی از جمله کتاب‌های تاریخی را در غرناطه سوزاند، سبب خلأ مطالعاتی در تاریخ اندلس شده است. این نایابی متون تاریخی مستند و اعجاب و ناباوری حاصل از عظمت گسترش اسلام چنان بود که سوگوارانه در این میان بسیاری خود را محق دانستند تا برداشت‌ها و استنتاج‌های شخصی خود را به نام حقیقت بر کاغذ آورند و دیدگان پویه ور را از حقیقت رویدادها محروم سازند.

---

[1] - Witiza
[2] - Francisco Jimenez de Cisneros

پیروان متعصب مذاهب پیش از اسلام نیز که نمی‌خواستند به شکست دین آباء و اجدادی‌شان در برابر آئین حقّه و نوظهور اسلام اعتراف کنند، بر این نابسامانی‌ها افزودند و ذیل انبوهی از افسانه پردازی‌ها و پریشان‌گویی‌های جانبدارانه، تحول معنوی و فرهنگی و اجتماعیِ عظیم در کرانه‌های مدیترانه طی قرون هفتم و هشتم میلادی را در حوزه زبان، تمدن و مذهب تنها نتیجه مستقیم فتوحات نظامی دانسته و حملات نظامی بی امان، کشتار پی‌گیر مخالفان و استفاده بی دریغ از زور و شمشیر را عامل پیروزی اسلام قلمداد نمودند حال آنکه فتح اندلس، نه یک فتح نظامی و سیاسی صِرف بلکه به عقیدهٔ برخی، فتح قلب‌ها و عقل‌ها بود توسط نور اسلام و اینکه ساکنان شبه جزیره ایبریا در پی یک تحول عقیدتی و پالودگی فکری به خواست و میل باطنی‌شان اسلام را برگزیدند و خلعت فاخر دین مبین را بر تن نموده مبانی زندگی و تفکرات اجتماعی‌شان را از قوانین حیات‌بخش آن اخذ کردند. لذا، از اینرو به اسلام گرویدن اسپانیا را باید بیشتر محصول جنبش‌های دگرگون‌ساز داخلی دانست تا نتیجهٔ یک رشته فتوحات نظامی. و اهمیت نظامیِ وقایع را باید تا سطح بعضی حوادث ناچیز و احتمالاً مؤثر در زندگی عادی روزانه کاهش داد.

در وقایع نگاری اسپانیا، بر حسب آنکه مؤلف مسیحی باشد یا مسلمان، اهل شبه جزیره ایبریا باشد یا از اقوام بربر، پیوند وقایع یکسره تفاوت می‌یابد. در گزارش یک واقعهٔ معین حتی بین مؤلفان همکیش یا هم قوم نیز تطابق وجود ندارد و در عمل هر بار ما با یک روایت متفاوت مواجه می‌باشیم. متون عربی زبان مربوط به فتح اسپانیا نیز به واسطه آن که هیچکدام از آن‌ها معاصر با اسلام آوردن مردم اسپانیا نیست چندان اطمینان بخش نمی‌باشد (ایگناسیو اولاگوئه، ۱۳۶۵ش، ص۳۴).

تمام مورخانی که فتح اسپانیا را مورد بررسی قرار داده‌اند قبل از هر چیز متکی به یک متن وقایع نگاری مضبوط به زبان لاتینی بوده‌اند که خود از طریق چند نسخهٔ خطی منتقل شده و به گواهی نسخه شناسان، تمام این نسخه‌های خطی در زمان‌هایی بسیار دور از وقایع اصلی نگاشته شده است.

صرف نظر از آن، قدیمی‌ترین متونی که مورد استناد و مراجعهٔ مورخان اسپانیایی قرن هشتم قرار گرفته است، همه به لغت عربی می‌باشند. عبدالملک بن حبیب اندلسی(۱۸۱-۲۳۸ق) صاحب کتاب «التاریخ» (پیشین، ص۸)، نخستین تاریخ نگاری است که دربارهٔ فتوح طارق بن زیاد و موسی نُصیر در اندلس و نیز والیان عصر اموی اطلاعاتی به دست می‌دهد و روایات او نیز با اساطیر تاریخی آمیخته است. لیث بن سعد مصری، ابن عبدالحکم، ابن قتیبه، احمد الراثی، ابن خلدون، ابن الازهری و المقرّی و ... دیگر مورخان عرب هستند که می‌توانیم از آن‌ها نام ببریم. وقایع نگاران عرب، همواره در مورد کل مسأله حضور ذهن بیشتری از خود نشان می‌دهند ولی از آنجا که قادر به حلّ منطقی مسأله نیستند این پیروزی شگفت‌انگیز را صرفاً نوعی رویداد خارق‌العاده می‌پندارند (ر.ک: عبدالواحد بن علی مراکشی، همان ؛ ایگناسیو اولاگوئه، هفت قرن فراز و نشیب تمدن، ص۳۰). اما واقعیت چیز دیگری بود.

۱ـ۳ اوضاع اعتقادی اندلس در آستانهٔ فتح

همانطور که بیان شد در پایان قرن هفتم میلادی، مسیحیت رسمی در اسپانیا نه فقط در رویاروئی با تمدن یونانی ـ رومی این خطه عاجز مانده بود بلکه به سرعت رو به فساد و از هم پاشیدگی می‌رفت و مسیحیت کاتولیک[۱] نیز در اثر سوء استفاده اسقف‌ها سخت بی حیثیت و رنگ باخته بود. آخرین کوشش‌های ویتیزا، پادشاه موحّد و پیرو آریانیسم[۲] اسپانیا نیز برای نجات جامعه افاقه نکرد، در این زمان و پس از مرگ ویتیزا شایستگان و بزرگان کشور از هم جدا شدند، رقابتها میان داوطلبان پادشاهی افزایش یافت و شورش و عصیان کشور را فرا گرفت. در سال ۷۱۰ میلادی، گروهی از اشرافزادگانِ واپس‌گرا (کاتولیک) و برخی مقامات مذهبی و غیرمذهبی که احساس می‌کردند قدرت به گونه‌ای مقاومت ناپذیر از چنگشان خارج می‌شود، به منظور حفظ موقعیت خود، شخصی ماجراجو به نام رودریک (Rodèric)[۳]، حاکم قرطبه را پیش راندند تا پس از مرگ ویتیزا (Vitiza) تخت و تاج اسپانیا را غصب کند. بدین ترتیب، مجمع معتمدان تولیدو (طلیطله) رودریک را به رغم داعیه‌های پسران پادشاه فقید، به جانشینی او انتخاب کرد و به تبعِ آن جنگ داخلی هولناکی میان طرفداران فرزندان پادشاه سابق با طرفداران پادشاه جدید درگرفت که حدود سه چهارم قرن ادامه یافت.

رودریک پادشاه جدید گوت، در تعقیب فرزندان ویتیزا و آزار و اذیت آنان و گروهی از طرفداران نظام سابق که پیرامون آن‌ها حلقه زده بودند، زیاده‌روی کرد. آنچنان که ایشان به شهر سبته در مغرب گریختند و از حاکم آنجا، ژولیان[۴] (یولیان) تقاضای کمک کردند. ژولیان که پیش‌تر، از طرف دولت بیزانس، حاکم شهر سبته و تنگه زقّاق[۵] بود در پی‌گیری کار فرزندان دوست قدیمی‌اش ویتیزا، تردیدی به خود راه نداد و متعهد گردید تا برای بازگرداندن تخت به ناحق گرفته شدهٔ پدرشان تلاش کند. از این روی و همچنین احتمالاً به جهت آنکه نظام جدید اسپانیا را منبع خطری برای سلطنت خود می‌دانست، از همسایگان بربر و مسلمان خویش که با آن‌ها روابط حسنه‌ای داشت، بر ضد پادشاه جدید اسپانیا یاری خواست و از اینان دعوت کرد که برای اشغال سرزمین اسپانیا اقدام کنند ضمن آنکه خود نیز آن‌ها را یاری خواهد داد.

مورخان عرب، علاوه بر ملاحظات سیاسی به یک خصومت و کینهٔ شدید میان «کنت ژولیان» و پادشاه اسپانیا «رودریک» اشاره می‌کنند هر چند که منابع مسیحی به آن نپرداخته‌اند و یا در شمار اسطوره‌ها و افسانه‌های قرون وسطی آورده‌اند (در این‌باره نک به: احمد ابن عذاری، البیان المغرب فی الأخبار الاندلس و المغرب، تحقیق: لووی پرونسال، [بی جا]: دارالثقافهٔ، ۱۹۸۳م، ج۲، ص۹ ؛ عبدالله ناصری طاهری، همان، ص۲۰۰ ؛ عبدالمجید نعنعی، همان، ص۵۱ ؛ عبدالواحد بن علی مراکشی، همان، ص۲۷).

---

[۱] ـ مسیحیت به روایت کلیسای روم

[۲] ـ مسیحیت به روایت آریوس

[۳] ـ در منابع تاریخی به صورت‌های؛ لودریک (Loderic) رذریق و لذریق (Rodrigue) نیز در متون عربی ذکر شده است.

[۴] ـ Julian در برخی منابع، جولیانوس ذکر شده است

[۵] ـ بعد از فتح اسلامی، تنگه جبل الطارق نامیده شد

بنابر روایتگری کتب و منابع تاریخی اسلامی؛ ژولیان که دختر خود فلوریندا[1] (فلوریدا) را بر اساس عادت اشراف، چندی به دربار رودریک پادشاه گوت در طلیطله فرستاده بود تا آداب و رسوم کاخ و دربار و سنن اشراف زادگان را یاد گیرد لیکن زیبایی دختر و تجاوز پادشاه به او موجب شد تا فرمانروای سبته تصمیم به انتقام از او بگیرد. از این روی، ژولیان با طارق بن زیاد (فرمانده سپاه موسی بن نُصیر و حاکم طنجه) ارتباط برقرار نمود و ورود او را به اندلس زیبا جلوه داد و کار را برای او آسان نمود (ابن عذاری، ۱۹۸۳م، ص۶).

انگیزه‌های ژولیان هر چه باشد، ترس او از نظام سیاسی جدید و حکومت رودریک در اسپانیا و نیز ارتباط مصالح سیاسی او با فرزندان ویتیزا، از مهمترینِ عوامل به حساب می‌آمد. هر چند منابع اسلامی درباره جزئیات ارتباط ژولیان با مسلمانان متفق القول نیستند لکن به هر حال، فتوحات اسلامی در اسپانیا چیزی نبود جز تداوم گسترشی که سال‌ها پیش، از شبه جزیره عربستان آغاز شده بود. در این زمان (آغاز قرن دوم هجری) که مسلمین دورترین نقاط شمال آفریقا را نیز فتح کرده و دامنهٔ فتوحات خود را در شرق و غرب گسترانیده بودند بدی اوضاع سیاسی و نظامی اسپانیا را فرصتی برای پیگیری مسیر پرفراز و نشیب فتوحات خود یافتند. اوضاع اجتماعی و فرهنگی دوره حاکمیت گوت‌ها در شبه جزیرهٔ ایبریا نیز به علت مشکلات و مصائب فراوان که کشور دچار آن بود، ناگوار شده، شورش همه جا را فرا گرفته بود و دولت برای مقابله با اوضاع وخیم مالی، عوارض بیشتری وضع کرده بود لذا جامعه اسپانیا در آستانه فتح اسلامی به گونه‌ای بود که یک عامل خارجی بتواند سریعاً بر این جلگه دست یابد.

۱. هنگامی که فرماندهان مسلمان در مغرب دریافتند که امکان ادامهٔ فتوحات به جانب اندلس وجود دارد، موسی بن نُصیر از ولید بن عبدالملک خلیفهٔ اموی، اجازه خواست و برای فرماندهی این تهاجم، طارق بن زیاد را انتخاب کرد. طارق، بربر و از قبیلهٔ نفزه بود، پدرش اسلام آورد و او با شجاعت در لشکر اسلام وارد شد و از مقربین موسی بن نُصیر گردید. موسی او را حاکم (والی) بندر مهم طنجه کرد و سپس این مسئولیت را به او واگذار نمود (عبدالواحد بن علی مراکشی، ۱۳۹۰ش، ص۲۸).

۱ـ۴ همراهی صمیمانه در ورود مسلمانان و فتح اسلامی اندلس

لشکر طارق بن زیاد، در سال ۹۲هجری/۷۱۱ میلادی با کمک حاکم سبته از تنگه جبل گذشت و بر ساحل اسپانیا در حوزه فرمانروایی رودریک فرود آمد (ابن عذاری، ۱۹۸۳م، ج۲، ص۱۳؛ حسین مؤنس، ۱۳۸۰ش، ص۸۷). با فتح دژ قرطاجنه در شمال غربی جبل الطارق، تنگه و راه ارتباطی اندلس با شمال آفریقا ایمن شد. در این زمان، رودریک که برای دفع درگیری‌های داخلی به شمال شبه جزیره رفته بود، سپاهی از گوت‌ها را برای مقابله با حمله طارق فرستاد اما پس از شکست سنگین این سپاه در نبرد «شریش» خود برای نبرد عازم شد. عاقبت، دو سپاه «مسلمان» و «گوت» که با دبدبه و لباس‌های زبرجد آمده بودند در کنار رودخانه برباط در محلی

[1] - Florinda

به نام «وادی لکه[1]» در جنوب غربی اندلس با هم روبرو شدند و پس از هشت روز کارزار، پیروزی نصیب مسلمین شد. با پیروزی بزرگ مسلمانان در وادی لکّه، درهای شبه جزیرهٔ ایبریا به روی آنان گشوده شد. طارق سپاه خود را سازماندهی کرد، گروهی را به فرماندهی مغیث رومی مأمور فتح قرطبه نمود و خود با بخش عمدهٔ سپاهیانش به سوی طلیطله، پایتخت گوت‌ها حرکت کرد. در فتح قرطبه، یهودیان که برای انتقام از گوت‌ها، صمیمانه با مسلمانان همکاری می‌کردند نقش مهمی داشتند. طلیطله نیز بدون مقاومت آنچنانی گشوده شد و مسلمانان به ثروت عظیمی از کاخ‌ها و خانه‌های اشراف مملو از غنایم طلا و نقره دست یافتند. شکست فاحش رودریک و خیانت یارانش بخصوص «اسقف اباس[2]» نسبت به او و اختلافات شدید میان گوت‌ها و اسپانی‌های رومی، و از همه مهم‌تر نارضایتی عمومی به خاطر استبداد رودریک بر مردم اندلس از مهمترین عواملی بود که مسلمانان را تشویق می‌کرد تا فتوحاتشان را به سراسر آن بلاد ادامه دهند (کامل کیلانی، ۱۳۴۲ق/۱۹۲۴م، ص۱۳).

موسی بن نصیر، نیز بعد از فتح طلیطله خود با سپاهی از عرب‌ها، که بعدها به‌عنوان نخستین گروه مهاجر به اندلس به «طلیعهٔ موسی» یا «طالعهٔ موسی بن نصیر» نامبردار شدند، روانه اندلس شد تا دامنهٔ اقتدار سیاسی خود را گسترش دهد (مقّری تلمسانی، ۱۹۶۸م، ج۱، ص۱۴۴). بدین ترتیب، اینگونه با اهتمام شاهزادگان آریانیستِ اندلس و به سردمداری ژولیان، حاکم سبته و عزم بربرهای مسلمان، نخستین جرقه‌های انقلابی بزرگ در اندلس بوجود آمد و با همراهی مردم و جذبهٔ معنوی دین اسلام با حرکتی برق‌آسا سراسر شبه جزیرهٔ ایبریا را در بر گرفت و بدان واسطه، اندلس از حکومت ظلم و کفر به حکومت اسلام و عدالت و حکومت نور و هدایت رهنمون شد تا بتواند در دیگر ادوار تاریخ به عنوان مرکز نشر علم و تمدن شناخته شود.

۲- جریان شکل‌گیری فکر و فرهنگ اسلامی در اندلس

استانلی لین پل، خاورشناس، در بیان میزان تأثیر مسلمین و حضورشان بر اوضاع فکری و فرهنگی اسپانیا می‌گوید: «اندلس آنگونه که در دوران فاتحان عرب از حکومتی دادگر و مهربان برخوردار بوده، در هیچ دوران دیگری در طول تاریخ خود از آن برخوردار نبوده است» (ایگناسیو اولاگوئه، آذرماه ۱۳۶۵ش، ص۴۶ ؛ عبدالجبار الرفاعی، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۱ش، شماره ۴۱).

پیروزی مسلمانان در اندلس، چهره آن دیار را که پیش از این در تاریکی شدیدی ـ که بر سراسر اروپا سایه افکنده بود ـ به سر می‌برد، تغییر داد و عدالت و محبت را برای مردم آن سامان به ارمغان آورد. سایه شوم ستم را از سر مردم کوتاه کرد و به سلطه طبقاتی اشراف جامعه پایان داد. به بیان دیگر، فتح اندلس، سراسر مایهٔ نعمت و آزادی برای مردم اندلس بود به نحوی که بسیاری از دردها که عامهٔ مردم طی قرون متوالی از آن در رنج بودند، پایان یافت. مردمی که مدت‌ها زیر ستم گوت‌ها و نجیبان و اَشراف، با پرداخت مالیات‌های سنگین و ناعادلانه،

---

[1] - Guadalete
[2] - ebaasse

تحمل رنج می‌کردند این‌بار شاهد خاتمه سلطه طبقات ممتاز و سایه شوم ستم بودند (عبدالله ناصری طاهری، بهار ۱۳۹۱ش، ص ۲۱۲).

اسلام همچنین احوال بردگان را به نحو بارزی بهبود بخشید و اوضاع زمین داران و کشاورزان بدون زمین را سامان داد. بسیاری از مردمِ طبقات فرودست و متوسط اسپانیا نیز به سبب وجود تسامح و عدالت در رفتار فاتحان مسلمان، اسلام آوردند. رفتاری که هیچگونه تحمیلی بر دیگران روا نمی‌داشت. حقیقت آن است که همین تسامح مذهبی که فاتحان مسلمان نسبت به مسیحیان از خود نشان می‌دادند، بعدها تأثیر شگرف و عمیقی در نفوذ و استیلای آنان بر اسپانیا داشته است (محمد عبدالله عنان، ۱۳۶۶ش، ج ۱، ص۶۲).

نتیجه گیری:

۱- اسپانیا، متأثر از فشارهای مسیحیت تثلیثی و فساد کلیسای کاتولیک در مواجهه با بحران‌های اقتصادی و اجتماعی طیّ سال‌های متوالی از دورهٔ انحلال امپراطوری روم، در شرف تحولی شگرف و انقلابی عظیم همراه با جهش فکری و فرهنگی بوده است که مکاتب فکری پریسیلین و آریانیسم با همراهی جریان یهودی آن منطقه با رویکرد توحید گرایانه، از طلایه‌داران این جنبش محسوب می‌شوند. بر این اساس؛ اندلس نه در اثر حجمه نظامی بلکه متأثر از فضای فرهنگی و سیاسی آن دوران و در پی آشنا شدن با آموزه‌های شریعت مقدس اسلام به روی این آئین آسمانی آغوش گشود و زمینه ورود مسلمانان به آن سرزمین را فراهم نمود.

۲- نفوذ فکر و فرهنگ اسلامی در اندلس بیش از فتح نظامی عرب‌ها، مرهون تحوّلات درونی اسپانیایی‌ها و استقبال ایشان از آئین توحیدی اسلام بوده است. هر چند که منابع محرّف موجود، دربردارنده اطلاعات به ظاهر متناقض هستند.

۳- پیروزی مسلمانان و جریان تشکیل دولت‌های اسلامی در اندلس، چهرهٔ آن دیار را که پیش از این در تاریکی شدیدی که بر سراسر اروپا سایه افکنده بود به سر می‌برد، تغییر داد و به زودی این دیار به آئینه تمام نمای فرهنگ و تمدن اسلامی و دروازهٔ انتقال این تمدن نوین به سرزمین‌های اروپایی مبدل شد.

از آنچه گفته شد بر می‌آید که فتح اندلس، نه صرفاً یک فتح نظامی و یا پیروزی سیاسی در تاریخ اسپانیا بلکه در امتداد گسترش جریان بیداری اسلامی، حرکتی ژرف در حیات فکری و فرهنگی جامعه اسپانیا به شمار می‌رود که همهٔ شئون و جوانب آن را تحت تأثیر خود قرار داده است.

اسلام، با حضور قریب هشت قرن در اندلس، ضمن ایجاد وحدت کلمه، تفرقه را از میان ایشان ریشه‌کن نمود و آن‌ها را از قید و بند بردگی کلیسا رهانید و به آن‌ها شخصیت مستقلی بخشید به نحوی که از جایگاه ویژه‌ای برخودار شدند و سرزمینشان قبلهٔ علوم و مرکز نشر دانش گردید.

منابع

۱. آیت الله زاده شیرازی، سید مرتضی، مقاله «تأثیر تفکر اسلامی در اسپانیا یا اندلس»، مجله معارف اسلامی، شماره ۲۳، ۱۳۵۴ش

۲. ابن ندیم، محمد بن اسحق، الفهرست، به کوشش ابراهیم رمضان، بیروت: دارالمعرفهٔ ۱۴۱۷ق/ ۱۹۹۷م

۳. اولاگوئه، ایگناسیو، هفت قرن فراز و نشیب تمدن اسلامی در اسپانیا، مترجم: ناصر موفقیان، اول، تهران: شباویز، آذرماه ۱۳۶۵ش

٤. ـــــ، انقلابی اسلامی در غرب، مترجم: سید محمد حسینی، قم: مصباح الخیر، دوم بهار۱۳۹۲ش

٥. حلمی، علی محمد، مقالهٔ «نگاهی به تاریخ فتح اندلس توسط مسلمانان»، چشم انداز ارتباطات فرهنگی، شماره۱۳، دی۱۳۸۳ش

٦. رفاعی، عبدالجبّار، مقاله «سقوط اندلس در درگیری میان اسلام و غرب»، مترجم: محمدرضا انصاری، کیهان اندیشه، شماره ۴۱، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۱ش

۷. عنّان، محمد عبدالله، تاریخ دولت اسلامی در اندلس، مترجم: عبدالحمید آیتی، تهران: انتشارات کیهان،۱۳۶۶ش

۸. قانعی زاده، عنایت الله، «اندلس/تاریخ» در دایرهٔ المعارف بزرگ اسلامی

۹. مکی، محمود، تاریخ سیاسی اندلس، مترجم: عبدالله عظیمیان، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰ش

۱۰. مؤنس، حسین، فجرالأندلس (سپیده دم اندلس)، مترجم: حمیدرضا شیخی، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰ش

۱۱. ناصری طاهری، عبدالله، مقدمه‌ای بر تاریخ مغرب اسلامی، چهارم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، بهار ۱۳۹۱ش

۱۲. نصر، سیدحسین، علم و تمدن در اسلام، مترجم: احمد آرام، تهران: نشر اندیشه ۱۳۵۰ش

۱۳. نعنعی، عبدالمجید، دولت امویان در اندلس، مترجم: محمد سپهری، چهارم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تابستان ۱۳۹۱ش

۱٤. ولایتی، علی اکبر، پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، تهران: وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات، زمستان۱۳۸۲ش

۱٥. ابن اثیر جزری، محمد بن محمد بن عبدالکریم، الکامل فی التاریخ، تحقیق: علی شیری، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۹۸ق

۱٦. ابن الأبار قضاعی، محمد، التکملهٔ لکتاب الصلهٔ، بیروت: مکتبهٔ الأندلسیهٔ، ۱۴۱۰ق

۱۷. ابن القاضی، احمد، جذوهٔ الإقتباس فیمن حلّ من الأعلام مدینهٔ فاس، فاس: طبعهٔ حجریهٔ، ۱۳۰۹ق

۱۸. ابن خلدون، عبدالرحمان، مقدمةٌ العبر و دیوان المبتدأ و الخبر فی ایام العرب و العجم و البربر و من عاصرهم من ذوی السلطان الأکبر، الطبعةٌ الأولی، بیروت: دارالقلم، ۱۹۷۸م
۱۹. ابن خلکان، احمد بن محمدبن ابی بکر، وفیات الأعیان و أنباء أبناء الزمان، بیروت: دارالثقافةٌ، ۱۹۶۸م
۲۰. ابن زبیر، احمد، صلةٌ الصّله، به کوشش: لویی برووانسال، رباط،۱۳۵۶ق/ ۱۹۳۷م
۲۱. ابن عذاری، احمد، البیان المغرب فی الأخبار الاندلس و المغرب، تحقیق: لووی پرونسال، بی جا: دارالثقافةٌ، ۱۹۸۳م
۲۲. ابن عماد العکری الحنبلی، ابوالفلاح عبدالحی بن احمد بن محمد، شذرات الذهب فی أخبار من ذهب، بیروت: ۱۳۹۹ق
۲۳. سامرائی، عبدالحمید حسین احمد، تاریخ الجهاد اسلامی فی الأندلس، بنغازی: دارشموع الثقافةٌ، پنجم، ۲۰۰۳م
۲٤. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، الملل والنحل، به کوشش: سیدگیلانی، بیروت: دارالمعرفةٌ، ۱۳۹۵ق
۲۵. کیلانی، کامل، نظراتٌ فی تاریخ الادب الاندلسی، قاهرةٌ: مطبعةٌ المکتبةٌ التجاریةٌ، ۱۳۴۲ق/۱۹۲۴م
۲٦. مراکشی، عبدالواحد بن علی، المعجب فی تلخیص اخبار المغرب، مترجم: و تحقیق: محمدرضا شهیدی پاک، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، اول، پائیز ۲، ۱۳۹۰ش
۲۷. مشینی، مصطفی ابراهیم، مدرسةٌ التفسیر فی الأندلس، الطبعةٌ الاولی، بیروت: مؤسسةٌ الرسالةٌ، ۱۴۰۶ق
۲۸. مقّری تلمسانی، احمد بن محمود، نفخ الطیب من غصن الأندلس الرطیب و ذکر وزیرها لسان الدین بن الخطیب، تحقیق: احسان عباس، بیروت: دارصادر، ۱۹۶۸م